

TARTU ÜLIKOOL
SOTSIAALTEADUSTE VALDKOND
NARVA KOLLEDŽ
ÕPPEKAVA „NOORSOOTÖÖ“

Jegor Baksha

NOORTE ENESEVÄLJENDUSLIKE VÄÄRTUSTE DÜNAAMIKA EUROOPA
VÄÄRTUSUURINGU KÜSITLUSTE PÕHJAL

Bakalaureusetöö

Juhendaja Andu Rämmer, PhD

NARVA 2024

Olen koostanud töö iseseisvalt. Kõigile selles töös kasutatud materjalidele, kvantitatiivsetele andmetele, teiste autorite seisukohtadele ja ideedele on viidatud.

Jegor Baksha

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Jegor Baksha,

(sünnikuupäev: 13.07.2001)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

Eneseväljenduslike väärtusedünaamika Euroopa Väärtusuuringu küsitluste põhjal,

mille juhendaja on Andu Rämmer,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi

Jegor Baksha

SISUKORD

SISSEJUHATUS	5
1. VÄÄRTUSED	7
1.1. Väärtused ja nende kujunemine	7
1.2. Eneseväljenduslikud väärtused	7
1.3. Eesti ühiskonna areng perioodil 1990 kuni 2018.....	9
2. ENESEVÄLJENDUSLIKE VÄÄRTUSTE DÜNAAMIKA EUROOPA VÄÄRTUSUURINGU PÕHJAL	13
2.1. Metoodika	13
2.2. Eneseväljenduslike väärtuste dünaamika erinevates vanuserühmades.....	14
2.3. 18-26-aastaste eesti- ja venekeelsete noorte eneseväljenduslike väärtuste dünaamika	19
2.4. Järeldused ja ettepanekud	24
3. KOKKUVÕTE	28
SUMMARY	29
KASUTATUD KIRJANDUS	31

SISSEJUHATUS

Valitud töö teema on „Noorte eneseväljenduslike väärtusedünaamika Euroopa Väärtusuuringu küsitluste põhjal“. Väärtustel on alati tähtis osa meie elust, sest neid järgides juhime oma elu. Kogu maailmas on palju empiirilisi uurimisprojekte, mis uurivad inimeste väärtusi. Selle teema üks olulisemaid eestvedajaid on Euroopa Väärtusuuringu ja selle metoodikal põhineva Maailma Väärtusuuringu teostaja Ronald Inglehart. Tema väärtusuuringutest tuntuimaks väljundiks on maailma riikide väärtuste kaart (World Values Survey 2023), kus on esitatud ülevaatlikult erinevad maadevahelised väärtuste erinevused kahel bipolaarsel teljel. Sellal kui Eesti erinevused naabermaadega ei ole traditsionaalsete versus ilmalik-ratsionaalsete väärtuste teljel kuigi suured, on need eneseväljenduslike versus ellujäämist rõhutavate väärtuste teljel palju suuremad. Üheks olulisemaks indikaatoriks selles dimensioonis on tometulekuväärtuste olulisust rõhutav materialismi- postmaterialismi indeks, mis rõhutab endiste sotsialismimaade ja Lääne heaoluühiskondade elanike tõekspidamistes. Realo (2013) selgitab ühiskondade vahelisi erinevusi sellel skaalal väärtuste muutusega Lääne-Euroopas 1970ndatel-1980ndatel aastatel, kui Eesti kuulus veel Nõukogude Liidu koosseisu. Maa positsioon sellel skaalal sõltub väga tugevasti iga riigi majanduslikust heaolust. Eneseväljenduslike väärtuste hulka kuuluvad näiteks inimõiguste kõrge väärtustamine, soov edu ja materiaalse rikkuse järele ning sooline võrdõiguslikkus (Lokshin 2020). Samuti keskkonna kaitsmine, sallivuse suurendamine sisserändajate, seksuaalvähemuste ja soolise võrdõiguslikkuse suhtes.

Kuna väärtused kujunevad välja noores eas sotsialiseerumise käigus (Rezsóhazy 2001), siis on noortepõlvkondade väärtused olulisteks teenäitajateks ühiskonna edasiste väärtustemuutuste koha pealt. Seetõttu on oluline uurida just noorte väärtusi. Samuti pole üllatav, et erinevatel lähiajaloo perioodidel sotsialiseerunud noortepõlvkondade väärtusi on kujundanud erinevad minevikukogemused.

Selle töö eesmärgiks on välja selgitada eneseväljenduse väärtuste dünaamika noorte seas Euroopa Väärtusuuringu küsitluste põhjal perioodil 1990-2018. Samuti tutvuda eesti- ja venekeelsete nii postmaterialistide kui materialistide osakaaluga kolmes vanuserühmas. See teema valiti tööks, kuna autorit huvitab, kui palju erinevad erinevate noortepõlvkondade väärtused ja kuidas need on ajas muutunud. Autor usub, et eneseväljenduslikud väärtused on väga olulised ja ka nende dünaamika uurimine tundub autorile vajalik, sest sellest võib teha kasulikke järeldusi ühiskonna edasise arengu kohta. Seda teemat on vaja uurida, sest olulisemate eneseväljenduslike väärtuste hulgas on tähtsal kohal sõnavabadus ja poliitiline aktiivsus ning üldistatud usaldus teiste inimeste vastu (Inglehart ja Welzel 2005), millel on omakorda suur mõju ühiskonnaelule. Käesoleva töö asjakohasus seisneb selles, et selleteemaliste uuringute tulemused näitavad muutusi erinevates

ühiskondlikes oludes täiskasvanuks saanud inimeste maailmapildis ja selles, mida nad elult soovivad ning seetõttu peab autor selle teema uurimist väga oluliseks. Andmed mida analüüsitakse on kogutud Euroopa Väärtus uuringu küsitlustega aastatel 1990, 1999, 2008 ja 2018. Kõik selles töös tehtud analüüsid baseeruvad Eestis ülalmainitud perioodil läbiviidud ankeetküsitlustega kogutud esinduslikel andmetel. Töös uuritakse Eestis elavate noorte väärtusi, kuna autor on ise sellest riigist ja tunneb huvi sellesse teemasse süveneda ning mõista lähemalt eneseväljendusväärtuste muutusi aastatel 1990–2018. Põhjus, miks autor nii pika ajaperioodi valis võttis, on võimalus uurida põlvkondadevahelisi eneseväljendusväärtuste muutusi. Selles töös uuritakse lähemalt eesti- ja venekeelsete eestimaalaste väärtushinnanguid. Lisaks eesti- ja venekeelsete noorte eneseväljenduslike väärtuste võrdlemisele võrreldakse ka eestimaalaste väärtushinnanguid naaberriikide: Soome, Rootsi, Läti, Leedu- ja Venemaa elanike eelistustega. Selle eesmärgiks on tuua välja materialistlike ja postmaterialistlike väärtusi oluliseks pidavate inimeste osakaalud erinevate minevikukogemustega riikide vahel. Selles töös kasutatakse andmete analüüsiks kvantitatiivseid meetodeid. Töös kasutatakse statistiliste andmete analüüsiks arvutiprogrammi IBM SPSS Statistics. See on populaarne ja mugav programm küsitlusuuringute andmete analüüsimiseks (Rämmer 2014). Selle programmi kasutamise põhioskuste omandamiseks autor tutvus õppevideoga (Rämmer 2014).

Selles töös on püstitatud neli hüpoteesi. Esimeses hüpoteesis väidetakse, et 18-26 aastased Eesti noored tähtsustavad postmaterialistlike väärtuseid kõrgemalt kui nende Baltikumi eakaaslased. Teises väidetakse, et 18- kuni 26-aastaste vanuserühma kuulujad väärtustasid kogu vaadeldava perioodi jooksul eneseväljenduslike väärtusi teiste vanuserühmade liikmetest kõrgemalt. Kolmandas väidetakse, et eestikeelsed noored väärtustasid kogu vaadeldava perioodi jooksul eneseväljenduslike väärtusi oma venekeelsetest kaasmaalastest kõrgemalt. Neljandas väidetakse, et majandusliku heaolu suurenedes muutuvad eestimaalaste jaoks olulisemaks postmaterialistlike väärtused.

1. VÄÄRTUSED

1.1. Väärtused ja nende kujunemine

Väärtused mängivad inimeste elus olulist rolli. Väärtused juhivad meie igapäevaseid valikuid. Kuna väärtuste kujunemine on sotsiaalpsühholoogiline protsess, vajab selle täpsem selgitamine sotsioloogiliste ja psühholoogiliste käsitluste ühendamist (Rämmer 2019). Samuti väljendavad väärtused Anu Realo (2013) sõnul kultuuriideaale ja jagatud arusaamu sellest, mis on hea ja mis halb. Inimesed võivad oma elus väärtustada paljusid asju, nende hulgas on uskumusi, harjumusi, hoiakuid, eesmärke ja tegevusi (Rämmer 2019). Väärtused võivad iseloomustada ka inimest ja tema ellusuhtumist. Näiteks inimesed, kes elavad ühiskonnas, kus valitsevad ellujäämisväärtused pigem ei usalda teisi ja tavaliselt ei ole oma eluga rahul (Ainsaar jt. 2019: 9-10).

Väärtuste empiirilisel uurijate seas domineerib seisukoht, et väärtused kujunevad välja noores eas sotsialiseerumise käigus ning jäävad edasises elukäigus suhteliselt püsivateks seni, kuni ühiskond ei koge traumeerivaid üleelamisi (Ainsaar jt. 2019). Inimeste väärtused ei muutu kohe olukordades, kuhu nad satuvad, kuid keskkonna püsiva muutuse korral võivad muutuda ka väärtused. Näiteks majandusliku heaolu kasvades suureneb postmaterialistlike ja eneseväljenduslike väärtuste olulisus (Ainsaar jt. 2019). Inimestel, kes sotsialiseeruvad samal ajal ja samas sotsiaalses keskkonnas, on enam-vähem sarnased väärtused, sest nad omandavad täiskasvanuks saades samad kogemused, mis põhinevad majanduslikel ja poliitilistel muutustel. Sotsiaalsetel ja majanduslikel muutustel on suur mõju inimesele, sest muutunud sotsiaalsetes tingimustes distantseerutakse vanadest väärtustest ja pöörduetakse selliste poole, mis aitavad uute probleemidega paremini toime tulla (Ainsaar jt. 2019: 8).

1.2. Eneseväljenduslikud väärtused

Eneseväljenduslikud väärtused osundavad sotsiaalse sallivuse, eluga rahulolu, poliitikalukujundamises osalemise ja vabaduspüüdluste tähtsustamist. Samuti hõlmavad eneseväljenduslikud väärtused sõnavabadust, soolist võrdõiguslikkust ja inimõiguste kõrget väärtustamist (Lokshin 2020).

Eneseväljenduslikud väärtused puudutavad paljusid kaasaegse ühiskonna elukorralduse aspekte ja mõjutavad inimese maailmapildi väljakujunemist. Eneseväljenduslike väärtuste muutumise teemat puudutades väärrib märkimist, et Ingleharti (2006) nõukogudejärgsel ajal Ida-Euroopas tehtud analüüsid näitavad, et mida pikemat aega on ühiskond kommunistliku ülemvõimu all elanud, seda väiksem on poolehoid eneseväljenduslikele väärtustele (Rämmer 2019). Ingleharti sõnul muutub pikemas perspektiivis iga riik demokraatlikuks, sest

vabadusiha on igale inimesele loomulik, kuid igal riigil on omad minevikukogemused, mis määravad tema tee demokraatiale. Samuti Ingleharti teooria (Inglehart 2018) järgi kohaselt ei toimunud kultuuriline nihe või vaikne revolutsioon Lääne Euroopas üleöö ega iseenesesest — väärtusnihke materialistlikelt väärtustelt postmaterialistlike suunas tõi kaasa kasvav majanduslik jõukus ning põlvkondade vahetus kui eneseväljenduslikke väärtusi varasemast tähtsamaks pidavad nooremad põlvkonnad asendasid vanemaid.

Ühiskonna eneseväljenduslikud väärtused muutuvad aja jooksul. Neid väärtusi mõjutab ka riigi poliitiline süsteem, näiteks Realo (2013) näitab, et Eestis on alates 1990. aastate keskpaigast suurenenud postmodernistlikule ühiskonnale omased jooned nagu inimeste üldine usaldus, heaolu ja sallivus. Nende näitajate tõusust hoolimata on Eesti elanikud, võrreldes eriti Skandinaavia rahvastega, märgatavalt vähem usaldavad, sallivad ja õnnelikud ning peavad tähtsaks pigem võitlust hinnatõusuga ja riigis korra säilitamise olulisust kui üldist sõnavabadust ning võimalust riigiasjades kaasa rääkida (Ainsaar jt. 2019). Ingleharti (2018) teooriast lähtuvalt on peamised eneseväljenduslikud väärtused järgmised: sõnavabaduse kaitset ning võimalust lasta inimestel rohkem kaasa rääkida tähtsates riigiasjades peetakse olulisemaks kui võitlust hinnatõusuga ning riigis korra säilitamist (väljendub postmaterialismi indeksis); vastaja on õnnelik; homoseksuaalsus on alati õigustatud (näitab sallivust vähemuste vastu); vastaja on alla kirjutanud petitsioonile; enamikku inimesi võib usaldada.

Peamiseks indikaatoriks eneseväljenduslike ja ellujäämis- ehk toimetulekuväärtuste vaheliste erinevuste väljatoomisel on materialismi-postmaterialismi indeks (Inglehart 1997). Postmaterialistlik suhtumine väljendub suhtumises, mille kohaselt arvavad inimesed, et oluline on sõnavabaduse kaitsmine ja et soovivad tähtsates riigiasjades rohkem kaasa rääkida. Kui aga inimene peab samaaegselt oluliseks nii riigis korra säilitamist kui võitlust hinnatõusu vastu, prevaleerivad materialistlikud väärtused (Realo 2019).

Eneseväljenduslike väärtuste hulgas on üheks olulisemaks üldistatud usaldus kaasinimeste vastu. Sotsiaalset kapitali põhjalikult uurinud Putnam (2000) selgitab, et inimestevahelised sotsiaalsed võrgustikud on kasulikud ka ühiskonnale laiemalt, sest läbikäimine erinevate inimeste ja rühmade vahel ning vastastikune usaldus on inimeste koostöö ja ühiskonna sotsiaalse sidususe aluseks. (Putnam, 2000, viidatud Beilmann ja Realo, 2018: 2 kaudu). Teadlaste määratluse kohaselt kujutab usaldus endast seisundit, mis tekib kui inimesel on teiste kavatsuste või käitumise suhtes positiivsed ootused ja ta on valmis sellest tulenevalt oma haavatavust tunnistama ja leppima, et asjad ei pruugi ootuspäraselt minna (Rousseau jt. 1998: 4).

Usaldus on avatud suhe inimeste vahel ja seetõttu nähakse üldist sotsiaalset usaldust sageli ühiskonda koos hoidva ja inimestevahelist koostööd soodustava liimina. Seega võib öelda, et üldistatud usaldus on valmisolek usaldada teisi, isegi täiesti võõraid inimesi, ootamata, et nad vastavad sellele usaldusele otsekohe inimestevahelise koostöö soosinguga. Seega saab selgeks, et demokraatlike ühiskondade toimimine vajab usaldust (Beilmann jt. 2021: 1).

Samuti seletab kõrge usaldus ühiskonna institutsioonide vastu osaliselt riigi suurt majanduskasvu, tõhusat demokraatlikku valitsemistava, kõrget kodanikuaktiivsust, madalat kuritegevust ja väiksemat sotsiaalset ebavõrdsust (Realo 2023b). Üldine usaldus on ka tänapäevaste demokraatlike ühiskondade edukaks toimimise aluseks (Realo 2023a).

Kõigi eneseväljendusväärtuste hulgas on sallivus üks olulisemaid. Näiteks vähemuste suhtes – olgu selleks siis näiteks homoseksuaalid või erineva rahvusliku ja religioosse taustaga inimesed (Ainsaar jt. 2019: 28). Ingleharti (Inglehart ja Welzel 2005) sõnul on kõige täpsemaks ühiskonna usalduse indikaatoriks just suhtumine seksuaalvähemustesse.

1.3. Eesti ühiskonna areng perioodil 1990 kuni 2018

Antud töö analüüside aluseks on 1990., 1999., 2008. ja 2018. aastal Eestis läbi viidud Euroopa Väärtusuuringu esinduslike küsitlustega kogutud andmed. Nende uuringute andmed kajastavad väärtushinnangute muutumist erinevate ajaloosündmuste mõjul. Inimeste väärtushinnangute muutumise põhjuste paremaks mõistmiseks vaatame, mis toimus Eestis aastatel 1990–2018. Selles töösas leiduv ülevaade sel perioodil eestis aset leidnud sündmustest põhineb raamatus nimega Eesti ühiskond kiirenevas ajas Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002-2014 esitatud Eesti arengute kokkuvõttel (Lauristin ja Vihalemm 2017).

Periood 1987-1991

Seda ajavahemikku tähistab ajavahemik veebruarist 1987 kuni märtsini 1988, mil leidis aset poliitiline läbimurre. Seda ajaperioodi peetakse Eesti jaoks ühiskonna seisukohalt oluliseks, sest seda iseloomustavad kiired muutused poliitilises keskkonnas (Lauristin ja Vihalemm 2017: 61). Neil aastatel hakkas avalikkus pärast pikka stagnatsiooni üles näitama poliitilist aktiivsust. Just aastatel 1988–1990 näitas Eesti suurt rahvustunde kasvu ja selle perioodi ühiskonna jaoks olulisim sündmus leidis aset 1990. aasta jaanuarist 1991. aasta augustini: institutsionaliseeritud võitlus iseseisvuse taastamise eest, Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi tegevus põhiseadusliku korra taastamisel (Lauristin ja Vihalemm 2017: 62). Arvestades sel perioodil aset leidnud sündmusi, sai autorile selgeks, et üks peamisi arenguvektoreid oli rahvuslike eesmärkide avaldumine ja massiliikumisteks eelduste kujunemine.

Periood 1991-2008

Pärast 1991. aastat algas taasiseseisvunud Eestis omariikluse aluste taastamise ja radikaalsete reformide periood. Alates 1991. aastast algas Eestis raske majanduslik olukord. Detsembrist 1990 kuni detsembrini 1991 tõusis elukalliduse indeks 300% (World Bank, 1993 viidatud Lauristini ja Vihalemma: 5 kaudu). Aastatel 1991–1992 langes riigi elatustase järsult. Aega 1992–1995 võib kirjeldada kui radikaalseid majanduslikke ja poliitilisi reforme. Aasta pärast poliitilise iseseisvuse saamist alates 1992. aastast on riigivõim desovetiseerinud riigistruktuuride ja avaliku elu vorme. Majandusolukorra halvenemine riigis kihistas rahvastikku ja suurendas ebavõrdsust. Eesti hakkas liberaalset poliitikat ellu viima ja elavdas ettevõtlust. Väljapääsuks majanduslikust kaosest pidi saada valitsuse ja Eesti Panga otsustav tegevus Eesti krooni kasutuselevõtmisel (Lauristin ja Vihalemm 2017: 67). 1992. aastal toimusid ka esimesed vabad parlamend valimised. Seal ei osalenud enam mittekodanikud ega kompartei.

Vaatamata edukale valuutareformile 1992 oli Eesti majandus endiselt languses ja Eesti maine negatiivne. Majanduse suure ümberkorraldamise käigus, nn siirdekriisi aastatel 1990–1994 vähenes Eesti sisemajanduse kogutoodang (SKT) Euroopa Rekonstrueerimis- ja Arengupanga (EBRD) andmetel 38%, mis oli oluliselt vähem kui Lätis, Leedus, Venemaal või Ukrainas, kuid tunduvalt rohkem kui Poolas, Tšehhis või Ungaris (Lauristin ja Vihalemm 2017: 68). Liberaliseerimise teele asumine tähendas Eesti jaoks, et valitsus loobus paljudest majandusjuhtimise hoobadest, sealhulgas miinimumhindade reguleerimisest. Selliste radikaalsete reformide põhimõtteid toetas ka avalikkus.

1994 aeglustus elukalliduse kasv, oli esimesi märke sisemajanduse koguprodukti (SKT) kasvust ja inflatsiooni vähenemisest (Lauristin ja Vihalemm 2017: 68-69). Kuid vaatamata aktiivsetele muutustele riigis ei toonud 1990. aastate liberaalsed majandusreformid kiiret inimeste igapäevaelu paranemist. Üha enam hakkas silma kihistumine ühiskonnas, inimestes süvenes ebakindlus ja stress. Selle stressi mõju väljendus sündimuse vähenemises ja oodatava eluea lühenemises (Lauristin ja Vihalemm 2017: 69).

Alates 1995. aastast on Eestis domineerinud majanduslike eesmärkide saavutamine, mitte poliitilised reformid. Selleks aastaks oli uus sotsiaalsüsteem enam-vähem stabiliseerunud ja lahkumine sovetismist lõpetatud. Inflatsiooni langusega hakkas elatustase tõusma, kuid regionaalne ja sotsiaalne ebavõrdsus süvenes siiski. Samuti on alates 1995. aastast toimunud aktiivne kultuuri ja meedia kommertsialiseerumine. Samal ajal jätkus läänestumine. Aastatel 1998–1999 jätkub sotsiaalne ja kultuuriline kihistumine, süvenevad põlvkondade ja

piirkondadevahelised lõhed ning algab ka individualistlike väärtuste kasv (Lauristin ja Vihalemm 2017: 72). Ühiskonna kihistumine väljendus selles, et ühed püüdsid kasutada iga võimalust rikkaks saada, teised aga tulid vaevu toime igapäevamuredega, sealhulgas eluaseme kallidusega.

Perioodil 1995–1999 algas aktiivne majandusarengule suunatud infotehnoloogia juurutamine. Kui esmalt alustati koolide intensiivse arvutistamisega, siis peagi jõuti arvutite ja interneti laialdase ja kiire levikuni halduses, panganduses, elanikkonnale mitmesuguste teenuste osutamises, meedias (Lauristin ja Vihalemm 2017: 73-74). Mis puudutab poliitilist olukorda riigis, siis 1999. aastaks olid kujunenud välja erakonnad. Aastatel 1999–2004 algab ühiskonna tarbimise areng ja heaolu kasv. Hakkavad ilmnema infoühiskonnale iseloomulikud jooned ja edeneb kultuuri postmoderniseerumine. Ühiskonnas tõusevad probleemide hulgas esile vaesus ja sotsiaalne tõrjutus. Usaldus valitsuse ja peaministri vastu kahanes kiiresti (Lauristin ja Vihalemm 2017: 75). Eesti Euroopa Liiduga ühinemise protsessi aeglustumise põhjuseks oli usalduskriis valitsuse vastu. Infotehnoloogia areng motiveeris noori olema rohkem valmis muutustega kaasas käima.

Alates Eesti astumisest Euroopa Liitu 2004. aastal on tavaks arvestada uue perioodiga ja selle perioodi algust iseloomustab tugevmajanduskasv. SKT kasv jätkus kuni 2007. aastani, kuid sarnaselt kogu maailmas mõjutas Eestit tugevalt ülemaailmne majanduskriis, mis viis 2008. aastal globaalse majanduslanguseni. Aastaid 2005–2007 iseloomustas tarbimise väga kiire kasv. Keskmine palk kasvas 2006. aastal 16,5%, järgmisel aastal koguni 20,5% (Lauristin ja Vihalemm 2017: 77). Sel perioodil suurenes eluga rahulolu, peamiselt tänu majanduskasvule ja jõukusele. Aastaid 2005–2007 iseloomustas ennekõike üldise jõukuse ja rahulolu kasv, mis mõjutas kõiki eluvaldkondi, tekitas uute võimaluste, vaesusest väljajõudmise tunde (Lauristin ja Vihalemm 2017: 79). 2008. aasta ülemaailmse majanduskriisi järgselt riigis toimunud tõsiste majandusraskuste tõttu hakati ühiskonnas üha enam rääkima majanduse ümberstruktureerimise vajadusest.

Periood 2008-2018

2008. aasta algusest hakkas Eestis arenema majanduskriis ja 2009. aasta veebruariks vähendati seetõttu järsult riigieelarvet. Avaliku sektori palgafondi vähendati 10% võrra, algasid massilised koondamised, tööpuudus kasvas kiiresti, jõudes 2010. a alguseks peaaegu 20%-ni. Majanduskriis kestis Eestis aastatel 2008–2009. Üldjoontes langes riigi SKT 14,3% aastas, mis oli avatud majandusega Eestis suurim langus kõigi Euroopa Liidu riikide seas. Poliitilist ja sotsiaalset arengut oli kriisiga toimetulek tugevasti mõjutanud, ühine pingutus varjutas muid

probleeme ja vastuolusid (Lauristin ja Vihalemm 2017: 82). Ühiskond on näidanud suutlikkust majanduskriisis kiiresti reageerida. Sel ajal ei esitatud ühiskonnas küsimusi riigi poliitilise arengu kohta. 2009. aastast kuni 2012. aastani oli riigis majanduskasv ning kriisist saadi põhimõtteliselt üle. Majanduskasv oli üsna aeglane, mistõttu hakati üha enam rääkima majanduse stagnatsioonist. Majandusliku olukorra üldisele paranemisele vaatamata kasvas rahva rahulolematus, aktiveerus avalik kriitiline arutelu kuhjunud probleemide lahendamiseks (Lauristin ja Vihalemm 2017: 84). Samad probleemid majanduses ja ühiskonnaelus püsisid endiselt. See kestis kuni 2014. aastani. Alates 2012. aastast kuni valitsuskoalitsiooni vahetuseni 2014. aastal Eestis toimus muutus avaliku arvamuse toetuses riigi poliitilise ja majandusliku olukorra kohta. Esmakordselt pärast iseseisvumist toimusid Eestis avalikud massimeeleavaldused ja streigid. Nende massimeeleavalduste peateemaks oli miinimumpalga tõus. Kui rääkida riigi elanikkonna jaoks olulistest sündmustest 2008. aasta algusest kuni 2012. aastani, siis tasub tähele panna pensioniea tõusu ja maapirkondade ääremaastumist. Ajakirjanduses nimetati 2013. aastat Eesti jaoks pettumuse aastaks, kuna enamik riigikogu ettepanekuid lahjendati ja neid ei võetud vastu (Lauristin ja Vihalemm 2017: 86).

Juba 2014. aastal paranes avalik kliima oluliselt, kuid majanduses ja poliitikas jätkus riigis soikumine. See on tingitud asjaolust, et tol ajal valitses välispoliitilises olukorras pinge. Venemaa agressiivsus Ukraina suhtes, sõda Süürias, islamivõitlejate (ISIS) terrorirünnakud ning 2015. aasta pagulaste massilisest sissevoolust tingitud kriis Euroopa Liidus. Seetõttu eelistas enamik poliitikuid säilitada tasakaalu ega julgenud arengusuunda muuta (Lauristin ja Vihalemm 2017: 87).

2. ENESEVÄLJENDUSLIKE VÄÄRTUSTE DÜNAAMIKA EUROOPA VÄÄRTUSUURINGU PÕHJAL

2.1. Metoodika

Käesolevas töös anti ülevaade mõningatest küsitlusuuringu tulemustest. Küsitlusuuringud on andmete kogumise viis, millega kogutakse eeskätt kvantifitseeritavaid (numbrilisele kujule teisendatavaid) andmeid, mida on võimalik statistiliselt analüüsida. Küsitluste peamine eesmärk on koguda võimalikult standardiseeritud infot suure hulga inimeste kohta. (Beilmann 2020)

Selles töös analüüsib autor statistiliste meetoditega Euroopa Väärtusuuringu 1990, 1999, 2008 ja 2018. aastate küsitlustes kogutud andmeid. Euroopa Väärtusuuring ehk European Values Study (EVS) sai alguse 1981 aastal rahvusvahelise Lääne-Euroopa maade sotsiaalsete väärtuste uuringuna (European Values Study 2017). Eestis on kogutud andmeid alates 1990 aastast. Uuring viiakse läbi Euroopa riikide elanike seas, kes on vähemalt 18-aastased. Andmeid kogutakse iga 9 kuni 10 aasta järel. Esinduslikku valimise kuuluvatele vastajatele esitatakse nimekiri erinevatest väärtustest ja seejärel palutakse kas hinnata nende olulist või märkida ära olulisemad. Sel moel kogutakse statistilise analüüsi jaoks kvantitatiivseid esinduslikke ehk representatiivseid andmeid. Kõiki kvantitatiivseid uuringuandmeid analüüsitakse statistiliselt üldistatud kujul.

Andmeanalüüsi meetodid, mida autor töös kasutab, on järgmised: osakaalude võrdlus risttabelites hiiruut testi abil (Rootalu 2014) ja keskmiste võrdlus sõltumatute rühmade t-testi (Rootalu 2014) abil. Risttabelite abil saab võrrelda vanuse- ja keelerühma hinnangute protsentjaotusi. Arvuliste skaalade puhul võimaldab keskmise võrdlus tuua välja hinnangutevahelised statistiliselt olulised erinevused.

Selles töös valiti analüüsi jaoks välja Ingleharti (2018) väärtuste muutumise teooriast välja eneseväljenduslikud väärtused. Eesti keeles on neid pikemalt tutvustatud Arenguseire Keskuse aruandes “Väärtused kui inimvara ja nende seos ühiskonna arenguga” (Ainsaar jt. 2019: 21). Need seisnevad järgnevates ankeetküsitlusele vastanute väärtushinnangutes:

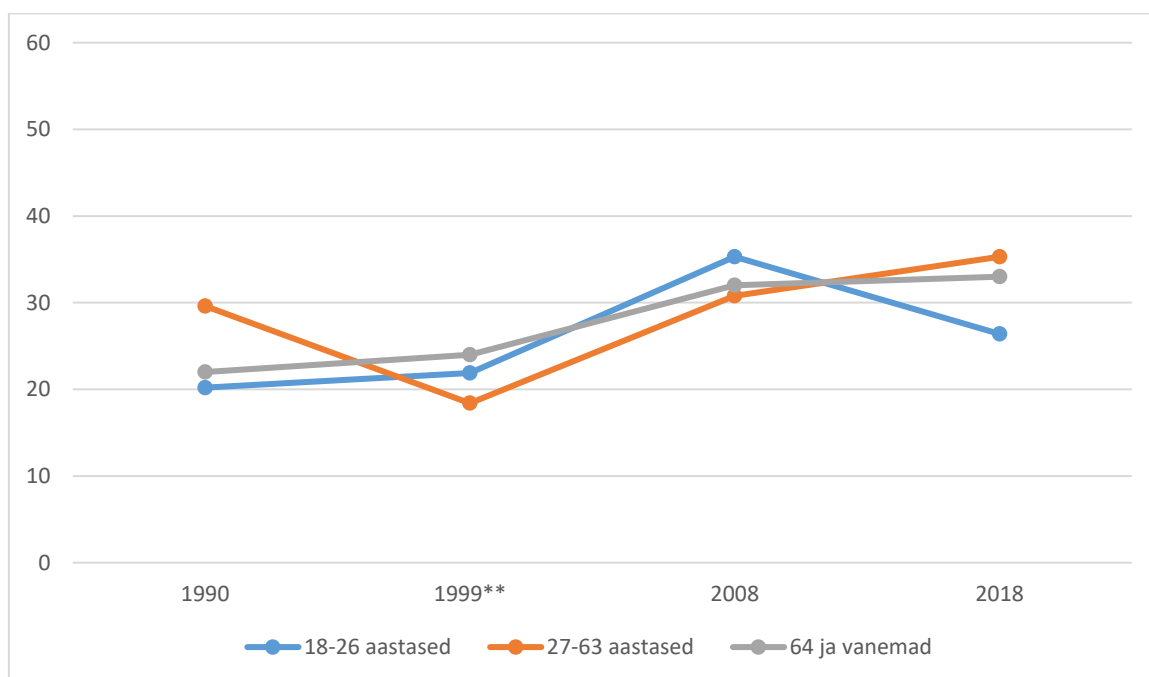
- 1) Olulisem on sõnavabaduse kaitse ning võimalus lasta inimestel rohkem kaasa rääkida tähtsates riigiasjades kui võitlus hinnatõusuga ning riigis korra säilitamine.
- 2) Vastaja on õnnelik.
- 3) Homoseksuaalsus on alati õigustatud.
- 4) Vastaja on alla kirjutanud petitsioonile.

5) Enamikku inimesi võib usaldada.

2.2. Eneseväljenduslike väärtuste dünaamika erinevates vanuserühmades

Heaks väärtuste dünaamika tuvastamise viisiks on vanuserühmade hinnangute võrdlemine, kuna pikemaajalisem väärtuste muutumine ühiskonnas toimub järk-järgult; kui noorem põlvkond asendab vanemat elanikkonda ühiskonna täiskasvanud elanikkonna hulgas (Inglehart 1996). Euroopa Väärtusuuringus aastate jooksul kogutud andmed võimaldavad võrrelda väärtushinnangute muutust perioodil 1990 kuni 2018. Selle jooksul on neid vorminud Lauristini ja Vihalemma (2017) poolt selle töö teoreetilises osas kirjeldatud ühiskonnaelu mõjutanud sündmused.

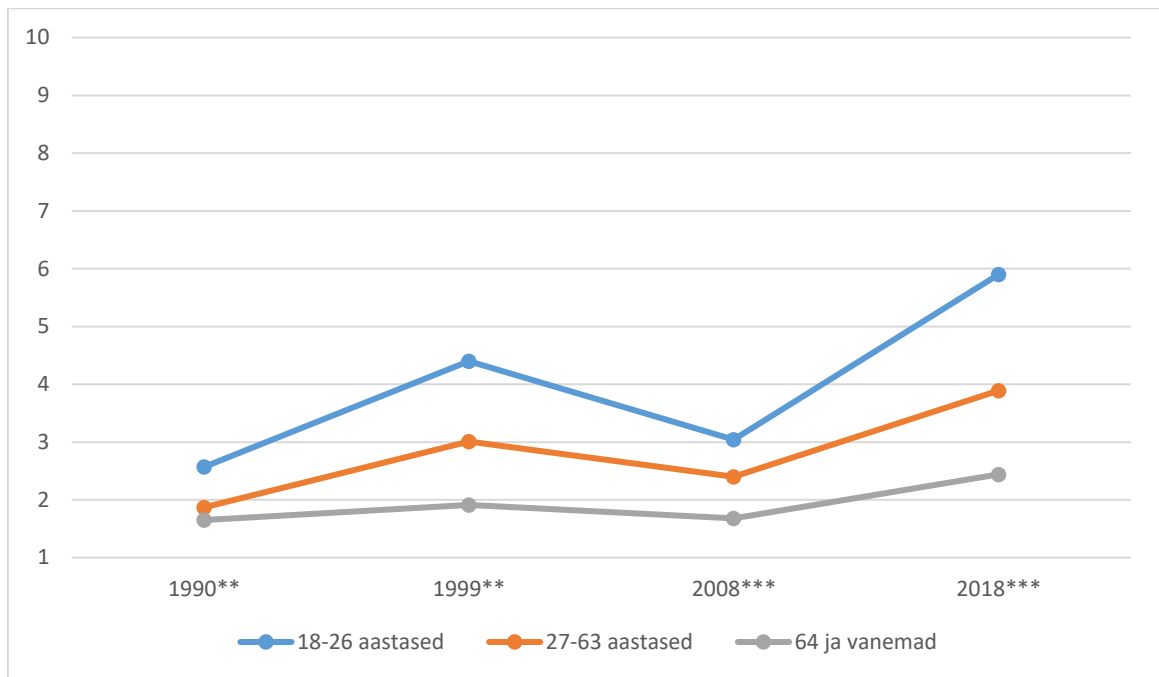
Väärtushinnangute dünaamika arvutamiseks autor määratles kolm vanuserühma: 18-26 aastased noored; 27-63 aastased, kes on ka tööturul ja ühiskonnaelus aktiivsed; ning 64 ja vanemad, kes on enamasti juba pensionärid. Nende vanuserühmade valik on põhjendatud sellega, et nende võrdlemisel on võimalik kindlaks teha põlvkondade erinevused väärtustes erinevatel Eesti ühiskonna arenguperioodidel.

Joonis 1. 18-26, 27-63 ning 64 ja vanemaealiste inimeste osakaalud, kes vastasid, et enamikku inimesi saab usaldada perioodil 1990-2018, %. ** $p < 0.01$ Andmed: Euroopa Väärtusuuringu küsitlused. Autori koostatud.

Üldiselt on usaldus inimeste koostöö ülesehitamise ja ühiskondliku korra hoidmise protsessis oluline tööriist (Luhmann, 1979, viidatud Beilmann ja Realo, 2018: 2 kaudu). Jooniselt 1 näeme kolme vanuserühma (18 kuni 26, 27 kuni 63 ning 64 aastased ja vanemad) üldistatud usalduse dünaamikat perioodil 1990-2018. Näeme, et 1990. aastal oli 27– kuni 63-aastaste

vanuserühmas kõige rohkem neid, kes usuvad, et enamikku inimesi saab usaldada - 30%. Tegemist oli nõukogudeaja lõpuperioodiga kui toimus laulev revolutsioon ja inimeste tulevikuoptimism oli suur (Lauristin ja Vihalemm 2017). Kuid juba 1999. aastal oli noorte 18- kuni 26-aastaste ning 64-aastaste ja vanemate seas teisi inimesi usaldusväärseteks pidajaid rohkem kui 27- kuni 63-aastaste hulgas. 1999. aastaks oli teisi inimesi usaldusväärseks pidajate 27-63-aastaste inimeste osakaal võrreldes 1990. aastaga oluliselt langenud. Küllap mängis siin oma osa ka pettumus nõukogudejärgsetes arengutes – 1990ndate aastate keskel tuli kõigil eestimaalastel elade läbi raske majanduskriis, mis ei kestnud õnneks kuigi kaua. Ülejäänud kahes vanuserühmas jäid inimeste osakaalud 1999 aastaks peaaegu muutumatuks. Seega on selge, et riigi postkommunistlik taust mõjub usaldustasemele pigem pärssivalt (Bjørnskov 2007). 2008. aastaks oli 27- kuni 63-aastaste teisi inimesi usaldusväärseks pidajate vastajate osakaal taastunud samale tasemele kui 1990. aastal. Samuti oli usalduse järsk tõus täheldatav teistes vanuserühmades. Samuti väärrib märkimist, et Ramonaite (2011) raporteerivad kasvavast usaldusest Eestis aga juba 2000. aastate alul, seletades seda majanduse taastumise ja riigivalitsemise kindlustumisega (Ramonaite, 2011 viidatud Beilmann ja Realo 2018: 6 kaudu). Inimeste usalduse taseme järsk tõus aastatel 1999–2008 on seletatav asjaoluga, et poliitiline ja institutsionaalne keskkond on Eestis viimase veerandsaja aastaga teinud läbi tohutu muutuse avatud ja demokraatlikuks õigusriigiks (Mölder, Pettai 2013; Vihalemm 2013, viidatud Beilmann ja Realo, 2018: 17 kaudu). Noorte, 18-26-aastaste vanuserühmas oli teisi inimesi usaldusväärseks pidajaid kolmest vanuserühmast 2008. aastal kõige rohkem 35%. Kui varasemalt oli usaldus vaadeldava perioodi jooksul noorima, 18- kuni 26-aastaste seas tõusnud, siis aastaks 2018 oli see ainus vanuserühm kus see langes. Väärrib märkimist, et see oli ka esimene aasta, mil 18- kuni 26 aastaste vanuserühmaosakaal ühiskonnas vähenes. Usalduse vähenemist noores, värskest sotsialiseerunud põlvkonnas võib selgitada ka ühiskonnas süveneva ebakindlustundega, mida on kutsunud esile poliitilise süsteemi süvenev ebastabiilsus, usalduse kaotus autoriteetide vastu, majandusliku ebavõrdsuse süvenemine ja murranguliste tehnoloogiliste uuenduste ettenägematud mõjud (Breakwell 2020: 62). Üldiselt oli kogu perioodi jooksul igas neljas perioodil kõige stabiilsemate hinnangutega vanuserühm 64-aastased ja vanemad, kuna see on ainus vanuserühm, mille seas tõusis usaldus pidevalt. Kõige rohkem kõikus usaldus vaadeldava perioodi jooksul tööturul aktiivse 27- kuni 63 eluaastaste vanuserühma seas.

Joonis 2. Homoseksuaalsuse aktsepteerimine 18-26, 27-63 ning 64 ja vanemate eestimaalaste seas perioodil 1990-2018. (Keskmised hinnangud skaalal: 1 - mitte kunagi ... 10 - alati) * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$ Andmed: Euroopa Väärtusuuringu küsitlused. Autori koostatud.

Joonisel 2. on kujutatud 10-pallisel skaalal, mil määral kolm vanuserühma õigustavad homoseksuaalsust perioodil 1990-2018. Euroopa Väärtusuuringu teostaja Ingleharti (Ingleharti ja Baker 2000) sõnul on suhtumine homoseksuaalsetesse inimestesse kõige paremaks sallivuse indikaatoriks – need, kes ei salli homoseksuaale on sallimnatud ka teiste vähemuste suhtes ja vastupidi. Väärtushinnangud on siin esitatud kolme vanuserühma keskmiste hinnangute võrdlusena. Number 1 tähistab täielikku vastuseisu ja 10 täielikku aktsepteerimist. Alates 1990. aasta hinnangutest on näha, et kõige sallivam oli noorim, 18- kuni 26 aastaste vanuserühm. Ülejäänud kahes vanuserühmas olid peaaegu võrdväärselt madalad hinnangud. 1999. aastaks on hinnangud tõusnud kõigis vanuserühmades jäädes kõige madalamaks 64 aastaste ja eakamate vanuserühmas. 1999. aastaks olid suurim hinnangute tõus 18- kuni 26-aastaste vanuserühmas ulatudes ligi 4,5 pallini. Märkimist väärib ka see, et vaatamata 27- kuni 63-aastaste ning 64-aastaste ja vanemate vanuserühmade peaaegu identsele hinnangule 1990. aastal oli 1999. aastaks nende vahe juba ligikaudu üks pall. 2008. aastaks on sallivus kõigis kolmes vanuserühmas langenud. Nagu 1990. ja 1999. aastal, oli ka siin kõrgeim keskmine hinnang 18- kuni 26-aastaste vanuserühmas. 2008. aastaks on kõigi kolme vanuserühma keskmiste hinnangud langenud. Nagu varasemalt, oli kõrgeim keskmine hinnang 18- kuni 26-aastaste vanuserühmas. 2018 aastaks oli kõigi kolme vanuserühma keskmiste hinnangute tõus suureim. Suurimat muutust näitas nagu varemgi 18- kuni 26 aastaste

vanuserühm, kelle hinnangute keskmine punktisumma oli tõusnud ligi 6 pallini. Sel aastal, olid ka suurimad statistiliselt olulised erinevused vanuserühmade keskmistes hinnangutes. 64-aastaste ja vanemate keskmine hinnang on esmakordselt kogu vaadeldava perioodi jooksul tõusnud üle kahe palli. Kõige suurem tõus oli assert leidnud tolerantseimas 18- kuni 26-aastaste vanuserühmas ning stabiilseimaks olid jäänud pensioniealiste 64-aastaste ja vanemate rühma hinnangud. Seega võib öelda, et kogu vaadeldava perioodi jooksul olid kõige tolerantsemad noored, 18 kuni 26 aastased eestimaalased. Hilisemad uuringud (Kaprans jt 2021) näitavad edasist sallivuse tõusu mitte ainult Eesti vaid ka teiste Baltimaade noorte seas.

Tabel 1. Eestis elavate vastajate osakaal, kes peavad oluliseks postmaterialistlikke (so lasta inimestel rohkem kaasa rääkida tähtsates riigiasjades ning kaitsta sõnavabadust) ja materialistlikke (so korras hoida riigis ja võitlus hinnatõusu vastu) väärtuseid 18- kuni 26-aastaste, 27- kuni 63-aastaste ning 64-aastaste ja vanemaaliste eesti- ja venekeelsete noorte seas perioodil 1990 kuni 2018, %.

	1990 aasta	1999 aasta	2008 aasta	2018 aasta
18- kuni 26-aastased				
Eestikeelsed postmaterialistid	9	5	10	18
Venekeelsed postmaterialistid	9	8	9	4
Eestikeelne segatüüp	66	63	65	75
Venekeelne segatüüp	65	55	77	86
Eestikeelsed materialistid	25	32	25	7
Venekeelsed materialistid	26	37	14	10
27- kuni 63-aastased				
Eestikeelsed postmaterialistid	7	2	6	18
Venekeelsed postmaterialistid	4	2	5	7
Eestikeelne segatüüp	64	62	65	70
Venekeelne segatüüp	61	49	66	64
Eestikeelsed materialistid	29	36	29	12
Venekeelsed materialistid	35	49	29	29
64 aastased ja vanemad				
Eestikeelsed postmaterialistid	0	1	4	15
Venekeelsed postmaterialistid	0	0	4	6
Eestikeelne segatüüp	58	55	57	68
Venekeelne segatüüp	52	47	60	59
Eestikeelsed materialistid	42	44	39	17
Venekeelsed materialistid	48	53	36	35

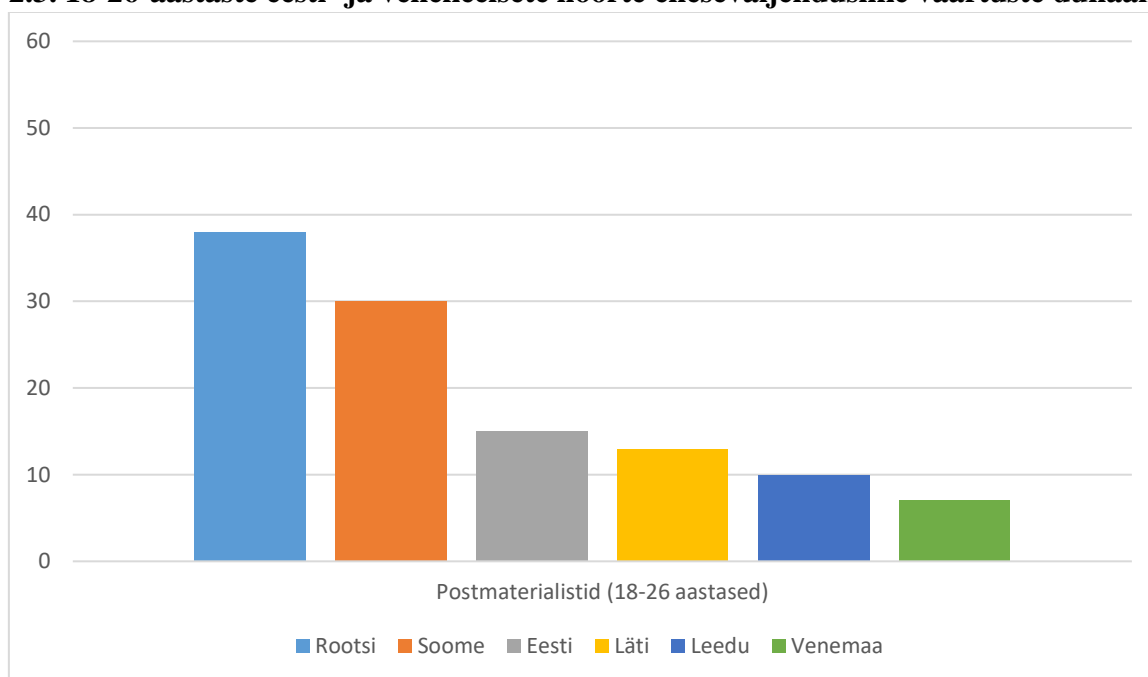
Andmed: European Values Studies'i Eestis tehtud küsitlused. Autori koostatud.

Tabelis 1. on esitatud kahe ankeediküsimuse põhjal moodustatud postmaterialismi indeksi väärtused kolmes vanuserühmas eesti- ja venekeelsete vastajate lõikes. Postmaterialistide hulka kuuluvad postmaterialistlikke väärtusi tähtsustavad vastajad kes leiavad, et inimestel tuleks lasta rohkem kaasa rääkida tähtsates riigiasjades ning kaitsta sõnavabadust. Materialistide hulka kuuluvad need, kes peavad oluliseks hoopis võitlust hinnatõusuga ja riigis

kora säilitamist. Segatüüpi kuuluvad vastajad on valinud ühe postmaterialistliku ja ühe materialistliku väärtushinnangu. Näeme tabelist, et 1990. aastal polnud statistiliselt olulisi erinevusi kõigi kolme vanuserühma eesti- ja venekeelsete vastajate hinnangutes. Üldjoontes näitavad 1999. aasta hinnangud, kuidas inimeste seas oli suurenenud majanduslik ebakindlus ja nad on hakanud sagedamini eelistama materialistlikke väärtusi. Võrreldes 1990. aastaga kasvas venekeelsete vastajate seas materialistide osakaal 18-26 aastaste vanuserühmas 35%-lt 49%-le ja 27-63 aastaste vanuserühmas 35%-lt 49%-le. Samal ajal suurenes nende hulk mõlema vanuserühma eestikeelsete vastajate seas vaid 7%. 2008. aastal oli kõige olulisem asi, mida tuleks kõigepealt märgata, venekeelsete materialistide osakaalu järsk ja tugev langus, mis oli 18-26 aastaste vanuserühmas 23%, 27-63 aastaste vanuserühmas 20% ja 64-aastaste ja vanemate vanuserühmas 17%. Samal ajal suurenes selle arvel venekeelsete vastajate segatüübi osakaal. Eestikeelsete vastajate seas ei üketanud samasuunalised muutused 7%. 2008. aastaks oli oluline ka see, et kõigis vanuserühmades on märgata ka väikest vene- ja eestikeelsete postmaterialistide osakaalu kasvu. Edaspidi, 2018. aastal, jätkub see muutus palju suuremal määral eestikeelsete postmaterialistide seas, kus esimest korda kogu vaadeldava perioodil jooksul ületas nende osatähtsus eestikeelsete materialistide osakaalu samaaegselt kahes nooremas vanuserühmas (18 kuni 26 ja 27 kuni 63 aastased). 2018. aastal on näha, et noorimas, 18 kuni 26-aastaste vanuserühmas kasvasid märgatavalt vene- ja eestikeelsete segatüüpide osakaalud. Samaaegselt võib märgata ka eestikeelsete materialistide osakaalu järsku langust kõigis kolmes vanuserühmas.

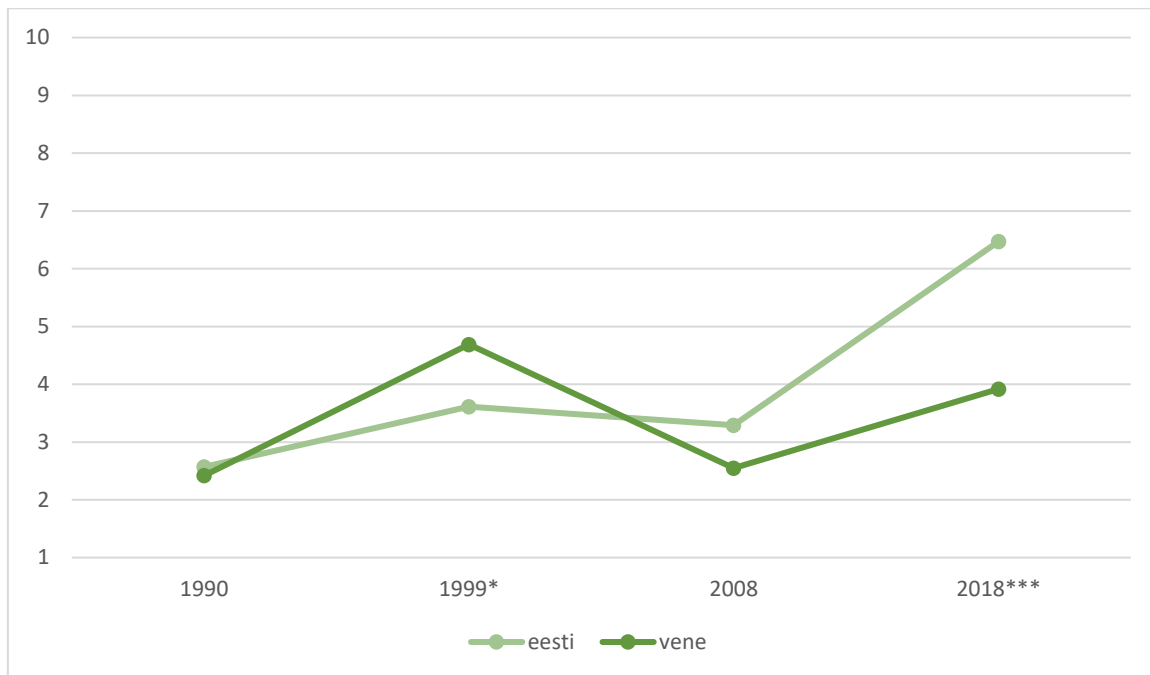
Kokkuvõtlikult võib öelda, et kõige rohkem kõikus vaadeldava perioodi jooksul venekeelsete materialistide ja segatüübi osakaal 18 kuni 26- ja 27 kuni 63-aastaste vanuserühmades. Suurimat langust perioodil 1999. kuni 2008. näitas venekeelsete materialistide osakaal meid kõige rohkem huvitavas 18 kuni 26-aastaste vanuserühmas, langedes 37%-lt 14%-le. Tabelist 1. näeme, et kõige olulisemaks muutuseks on eesti- ja venekeelsete postmaterialistide erinevuse suurenemine 18 kuni 26-aastaste seas, sest 2018. aastaks on venekeelsete postmaterialistide osakaal vähenenud, kuid eestikeelsete postmaterialistide osakaal on kasvanud. Selle muutus näitab, et eestikeelsed noored on hakanud hindama postmaterialistlikke väärtusi kõrgemalt kui nende venekeelsed eakaaslased.

2.3. 18-26-aastaste eesti- ja venekeelsete noorte eneseväljenduslike väärtuste dünaamika

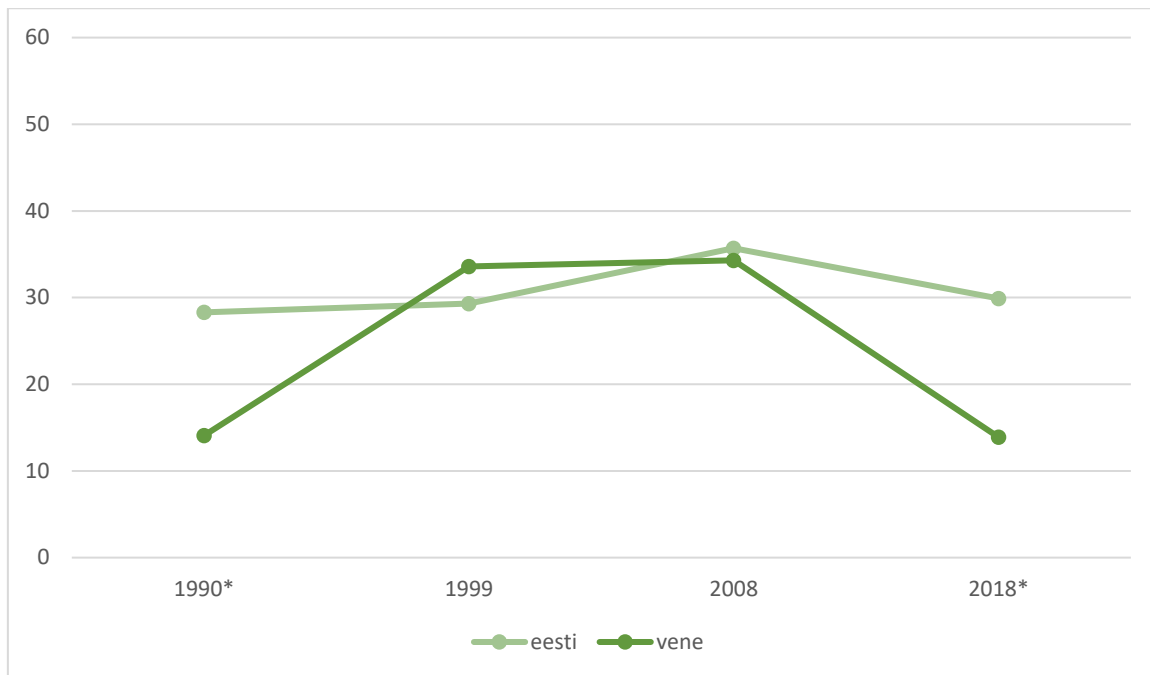
Joonis 3. Vastajate osakaal, kes peavad oluliseks postmaterialistlikke (so lasta inimestel rohkem kaasa rääkida tähtsates riigiasjades ning kaitsta sõnavabadust) väärtusi 18-26-aastaste noorte seas, %. Andmed: Euroopa Väärtusuuringu küsitlused. Autori koostatud.

Joonis 3. näitab postmaterialistide osakaalu kuuest erinevast riigist pärit 18–26-aastaste noorte vanuserühmas. Esiteks väärub märkimist, et joonisel on kahe Lääne heaoluühiskonna ja ülejäänud nelja riigi noorte hinnangute vahel märkimisväärne vahe. Kõige rohkem postmaterialiste on skandinaavia heaoluühiskondades. Helve (2023) eri põlvkondade soome noorte väärtushinnangute analüüs kinnitas postmaterialistlike väärtuste osakaalu sõltuvust ühiskonna materiaalsest heolust. Rootsis oli postmaterialiste 38%, Soomes 30% ja Eestis vaid 15%. Väikseim erinevus postmaterialistide osakaaludes oli Eesti ja Läti (13%) vahel. Erinevus oli vaid 2% ning Leedus oli neid vaid 10%. Kõige väiksem postmaterialistide osakaal nende kuue riigi seas oli Venemaal, kus oli nende osakaal vaid 7%. Seega on ka nende made võrdluses leidnud kinnitust Ingleharti (2018) teooria mille kohaselt on postmaterialistide osakaal elanikkonnas seotud ühiskondade jõukusega. Arvestades, et koos postmaterialistide osakaalu kasvuga kasvab ka õnnelike inimeste arv, võib öelda, et kõigist sellel joonisel esindatud riikidest on kõige õnnelikumad inimesed Rootsis ja Soomes.

Joonis 4. Homoseksuaalsuse aktsepteerimine 18- kuni 26-aastaste eesti- ja venekeelsete noorte seas perioodil 1990-2018. (Keskmine hinnangud skaalal: 1 - mitte kunagi ... 10 - alati) * $p < 0.05$, *** $p < 0.001$. Andmed: Euroopa Väärtusuuringu küsitlused. Autori koostatud.

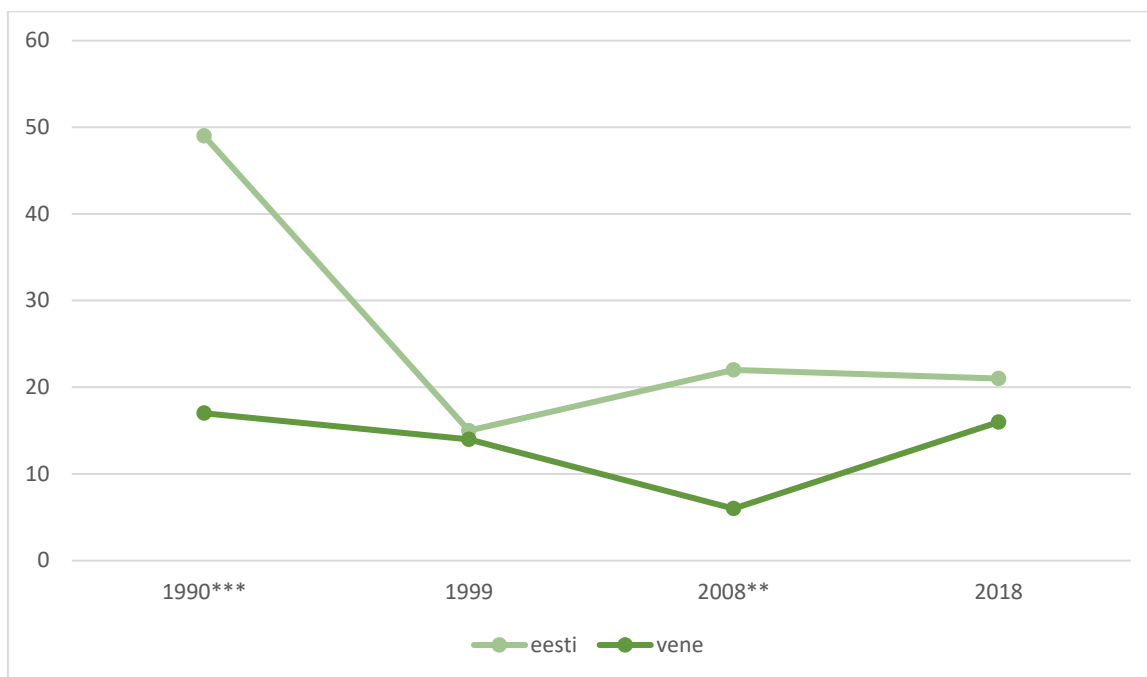
Ingleharti (2018) sõnul on parimaks ühiskonna sallivuse indikaatoriks suhtumine homoseksuaalidesse. Need ühiskonnad, kus homoseksuaalseid inimesi ei sallita on sallimatud ka teiste vähemusrühmade suhtes ja vastupidi. Tema teooria kohaselt on eneseväljendust kõrgelt väärtustavad ühiskonnad sallivamad ka homoseksuaalsuse suhtes. Joonis 4. näitab 10-pallisel skaalal keskmiste hinnangute dünaamikat, kuidas eesti- ja venekeelsed noored perioodil 1990-2018 homoseksuaalsust tolereerivad. Jooniselt 4. on näha, et 1990. aastal oli eesti- ja venekeelsete noorte keskmised hinnangud võrdväärsed, (10-pallisel skaalal ligikaudu 2,5 palli). 1999. aastaks oli eesti- ja venekeelsete noorte keskmiste hinnangute vahe juba statistiliselt oluline. Näeme, et venekeelsete noorte keskmine hinnang oli 1999. aastal 4,7 ja eestikeelsete oli 3,6 palli. Venekeelsete keskmine hinnang 2008. aastal on langenud peaaegu samale tasemele kui 1990. aastal. 2018. aastaks näitab joonis eesti- ja venekeelsete noorte keskmiste hinnangute suurimat kasvu. Siin on ka märgata, et eesti- ja venekeelsete noorte vahel oli hinnangute vahe kõige suurem. Eestikeelsete 2018. aasta keskmine hinnang oli ligikaudu 6,5 palli. Sellel aastal olid ka hinnangutevahelised erinevused taas statistiliselt olulised. Üldjoontes on jooniselt näha, et kogu vaadeldava perioodi jooksul tõusid kõige rohkem eestikeelsete noorte keskmised hinnangud. Venekeelsete noorte hinnangud olid omakorda väga volatiilsed.

Joonis 5. 18-26-aastaste eesti- ja venekeelsete noorte osakaalud, kes usuvad, et enamikku inimesi saab usaldada. Hinnangud perioodil 1990-2018, %. * $p < 0.05$. Andmed: Euroopa Väärtusuuringu küsitlused. Autori koostatud.

Jooniselt 5. näeme kui palju vene- ja eestikeelsetest noortest jagas perioodil 1990-2018 veendumust, et enamikku inimesi saab usaldada. Nagu jooniselt näha, olid 1990. aastal hinnangutevahelised erinevused statistiliselt olulised. Teisi inimesi usaldusväärseteks pidavate eestikeelsete vastajate osakaal oli 1990. aastal 28% ja venekeelsete osakaal poole väiksem - 14%. 1999. aastaks olid sellel joonisel kõige järsemat osakaalu kasvu näidanud venekeelsete noorte hinnangud ja erinevusi nende kahe grupi vahel enam polnud. Eestikeelsete noorte osakaal näitas 2008. aastal vaadeldava perioodi kõrgeimat taset, mis oli 36%. 2018. aastal, nagu ka 1990. aastal, olid kahe grupi hinnangute vahelised erinevused statistiliselt olulised, ning eestikeelsete vastajate usaldus oli kõrgem kui nende venekeelsetel eakaaslastel. Kui eestikeelsete noorte seas oli usaldus kõrgeim 2008. aastal, olid mõlema grupi hinnangud 2018. aastaks langenud ja eriti suur langus oli leidnud aset venekeelsete vastajate seas, olles vaid 14%. Seetõttu olid 2018. aastal ka hinnangute erinevused juba statistiliselt olulised, sest sel aastal oli eesti- ja venekeelsete noorte hinnangute vahe vaadeldava perioodi suurim. Usalduse tase on seotud väärtuste ja kultuuriga ühiskonnas. Seega võib öelda, et eestikeelsed noored usaldavad teisi rohkem, sest nende traditsioonid ühiskonnas toetavad võrdõiguslikkuse põhimõtteid, aga venekeelne elanikkond kannab pigem õigeusu traditsiooniga seotud väärtusi, mis ei toeta nii tugevalt võrdsusenormi (Beilmann ja Realo 2018: 6). Sotsiaalse ebavõrdsuse tõttu ühiskonnas püsib usaldus madalal tasemel. Üldkokkuvõttes võib kogu ajaperioodi lõikes märkida, et kõige rohkem kõikusi venekeelsete noorte hinnangud, mis näitasid nii kõige tugevamat kasvu kui ka kõige suuremat langust. Märkimist väärib ka see, et

nii vene- kui ka eestikeelsete noorte hinnangud tõusid kuni 2008. aastani. Ainult 1999. aastal olid venekeelsete noorte hinnangud kõrgemad, kui eestikeelsete eakaaslaste hinnangud, kuid erinevused ei olnud statistiliselt olulised.

Joonis 6. Vastajate osakaalud, kes on alla kirjutanud petitsioonile 18 kuni 26-aastaste eesti- ja venekeelsete noorte seas perioodil 1990 kuni 2018, %. ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$. Andmed: Euroopa Väärtusuuringu küsitlused. Autori koostatud.

Joonis 6. annab ülevaadet eesti- ja venekeelsete noorte osakaaludest, kes on perioodil 1990-2018 oma varasema elu jooksul väljendanud oma poliitilist aktiivsust petitsioonile alla kirjutades. Kõigepealt tasub tähelepanu pöörata asjaolule, et 1990. aasta „Laulva revolutsiooni“ perioodil olid poliitiliselt aktiivsete eesti- ja venekeelsete noorte hinnangute vahelised erinevused vaadeldava perioodi suurimad. Eestikeelsete noorte osakaal sel aastal oli 49% ja venekeelsetel vaid 17%. 1999. aastaks olid eestikeelsete noorte hinnangud langenud 15%-le, sest sel perioodil leidis aset suur poliitilise aktiivsuse langus kogu Eesti ühiskonnas (Lauristin ja Vihalemm 2017). 1999 aastal oli petitsioonile alla kirjutanud venekeelsete noorte osakaal kõige lähem eestikeelsete osakaalule. 2008. aastal lahkesid vene- ja eestikeelsete noorte poliitilise aktiivsuse trendid ning kui venekeelsete poliitiline aktiivsus jätkas langustrendi, siis eestikeelsete aktiivsus hakkas vastupidiselt taas kasvama. See asjaolu tõttu olid 2008. aasta hinnangute erinevused taas statistiliselt olulised. Sel aastal näitas kogu vaadeldava perioodi madalamat poliitilise aktiivsuse taset venekeelsete noorte rühm, kelle seas on petitsioonile alla kirjutanud vaid 6%. 2018. aastaks näitab venekeelsetevastajate poliitilise aktiivsuse osatähtsus tõusutrendi ja jõuab peaaegu samale tasemele kui 1999. aastal. Tervikuna on jooniselt näha, et suurimad muutused eestikeelsete

vastajate poliitilise aktiivsuse dünaamikas olid eelkõige ajavahemikus 1990-1999. Märkimist väärib ka see, et ühelgi aastal ei ületanud poliitiliselt aktiivsete venekeelsete noorte osakaal eestikeelsete oma. Perioodil 2008-2018 jäi eestikeelsete noorte poliitiline aktiivsus üsna stabiilseks, mida ei saa öelda nende venekeelsete eakaaslaste kohta.

2.4. Järeldused ja ettepanekud

Selles peatükis käsitleb autor analüüsi tulemusi ja see osa tööst sisaldab vastuseid hüpoteesidele.

Esimeses hüpoteesis väideti, et 18-26 aastased Eesti noored tähtsustavad postmaterialistlike väärtuseid kõrgemalt kui nende Baltikumi eakaaslased. Ülaltoodud analüüsist selgus, et postmaterialistlike väärtusi oluliselt pidavate noorte osakaal oli Eestis suurem kui teistes Balti riikides ja Venemaal, kuid madalam kui naabrites olevates skandinaaviamaades. Põhjus, miks Eestis oli 18-26 aastaste noorte seas rohkem postmaterialiste kui teistes Balti riikides (ja eriti Venemaal), võib olla Eesti kõrge heaolu tase. Mida kõrgem on riigi heaolu tase, seda rohkem inimesed tahavad kaasa rääkida tähtsates riigiasjades ja kaitsta sõnavabadust ning seda vähem oluline on nende jaoks võitlus hinnatõusuga ja riigis korra säilitamine.

Kuuest erinevate minevikukogemustega riigist pärit 18 kuni 26-aastaste postmaterialistide osakaalu võrdlus näitas, et kõige rohkem oli postmaterialiste Rootsis ja Soomes. Seda saab seletada asjaoluga, et kõigist analüüsitud riikidest on heaolu kõrgeim Rootsis ja Soomes. Mida kõrgem on Ingleharti (2018) teooria kohaselt elanike heaolu tase, seda sagedamini inimesed tahavad rääkida tähtsates riigiasjades ning kaitsta sõnavabadust. Need tulemused on kooskõlas ka Rämmeri (2023) uuringuga, kus ta lõi välja süstemaatilised erinevused eesti- ja venekeelsete Eestis elavate ja Venemaal ning Soomes elavate noorte väärtuste vahel. Nelja noortegrupi väärtuste analüüsides ilmnenud süstemaatilisi erinevusi saab selgitada samuti erinevates kultuurides tähtsustatava võrdsusega. Selgus, et kõige kõrgemalt tähtsustasid võimu omamist ja saavutusi Venemaal elavad noored ja veidi madalamalt venekeelsed eestimaalased. Nende eestikeelsete kaasmaalaste jaoks olid need juba oluliselt väiksema tähtsusega ning kõige madalamalt väärtustasid neid Soomes elavad noored. Tema tulemused kinnitavad, et eestlased peavad oluliselt kõigi (ka vähe võimu omavate) inimeste õigust osaleda ka valimistevahelisel ajal poliitikakujundamises ning omada võimalust oma eriarvamuste juurde jääda.

Postmaterialistide ja materialistide osakaalu analüüs Eestis elavate vene- ja eestikeelsete vastajate seas kolmes vanuserühmas näitas, et postmaterialistide osakaal on erinevatel ajaperioodidel varieerunud. Kõigepealt tasub märkida, et pärast Nõukoguse Liidu lagunemisele järgnenud majanduslangust (Lauristin ja Vihalemm 2017) oli 1999. aastaks nii eesti- kui ka venekeelsete 18 kuni 26- kui ka 27-63-aastaste vanuserühmas leidnud aset postmaterialistide osakaalu langus. Samal ajal kasvas nendes kahes vanuserühmas vene- ja eestikeelsete materialistide osakaal. Selle põhjuseks võib ühelt poolt olla eelpoolmainitud elanike elatustaseme järsk halvenemine, ja samal

ajal asetleidvad poliitilistest ja majanduslikest reformidest põhjustatud elulaadi muutused. Tollastes majanduslikult rasketes oludes hakkasid inimesed üha kõrgemalt materialistlikke väärtusi hindama. See tähendab, et riigis valitseva halva majandusliku olukorra tingimustes soovisid inimesed stabiilset ja turvalist elu. 2008. aastaks võib märgata materialismi osakaalu järsku langust vene- ja eestikeelsete seas kõigis kolmes vanuserühmas. Vene- ja eestikeelsete segatüübi osakaalud omakorda kasvasid. Selle põhjuseks võib olla inimeste majandusliku heaolu oluline paranemine ja turvatunde suurenemine (Lauristin ja Vihalemm 2017). Seega võib öelda, et inimesed hakkasid heaolu suurenedes järk-järgult materialismist postmaterialismi liikuma. 2018. aastaks oli postmaterialistide osakaal suurenenud kõigis eestikeelsete vastajate rühmades ning kahes vanemas venekeelsete vastajate rühmades. Noorimas venekeelsete vastajate rühmas oli see aga kümne aasta jooksul vähenenud 5 protsendi võrra. Tänapäeva venekeelsetel noortel on postmaterialismi vähe kalduvus, sest eestikeelsed noored on riigi poliitilises elus rohkem kaasatud kui venekeelsed noored. Vastavalt sellele mõtlevad eestikeelsed noored rohkem olulistele riigiasjadele ja sõnavabadusele. Osaliselt võib see olla tingitud sellest, et Eesti poliitiline elu toimub eesti keeles, mis võib venekeelseid noori tõrjuda. See analüüs toetab hüpoteesi, et majandusliku heaolu suurenedes muutuvad eestimaalaste jaoks olulisemaks postmaterialistlike väärtused.

Teises hüpoteesis väideti, et noorima, 18- kuni 26-aastaste vanuserühma kuulujad väärtustasid kogu vaadeldava perioodi jooksul eneseväljenduslikke väärtusi teiste vanuserühmade liikmetest kõrgemalt. Analüüs näitas, et see vanuserühm ei tähtsustanud kõik eneseväljenduslikke väärtusi kogu vaadeldava perioodi jooksul vanematest inimestest kõrgemalt. Näiteks 18- kuni 26-aastaste noorte osakaal, kes vastasid, et enamikku inimesi saab usaldada oli nii 1990. ja 2018. aastatel väiksem kui vanemates vanuserühmades.

18- kuni 26-aastaste vene- ja eestikeelsete noorte vähemusgruppide sallivuse analüüs näitas, et kogu vaadeldava perioodi jooksul oli nende seas tolerantsete inimeste osakaal kõrgem kui 27- kuni 63-aastaste seas. Kogu vaadeldava perioodi jooksul aktsepteerisid homoseksuaalsust kui sallivuse indikaatorit (Inglehart 2018) kõige vähem 64-aastased ja vanemad inimesed. Kuigi rühmade vahelised vanuselised erinevused sallivuses ei muutunud, suurenes see 1999. aastaks ja langes 2008.aastaks ning tõusis 2018. aastaks veelgi kõrgemale. Nii vene- kui ka eestikeelsete vastajate seas oli homoseksuaalsuse aktsepteerimise oli pärast 1999. aasta tõusu 2008. aastaks langenud. Sellist dünaamikat võib seletada interneti kaudu kättesaadava informatsiooni levikuga. Internetis hakati homoseksuaalsuse temaga kokku puutuma sagedamini kui päriselus ning internetis võidi homoseksuaalsuse teemat esitada provokatiivselt, mis loob sellest halva arvamuse. Seejärel on 2018. aastaks nii eesti- kui ka venekeelsete noorte sallivus suurenenud, kuna maailma avanemine

interneti abil aitab kaasa tolerantsuse järkjärgulisele tõusule. Informatsiooni levikuga võiksid inimesed nüüd digikeskkonnas sagedamini kokku puutuda homoseksuaalsuse teemaga, mis võib mingil määral mõjutada inimeste sallivamat suhtumist sellesse.

Kolmandas hüpoteesis väideti, et eestikeelsed noored väärtustasid kogu vaadeldava perioodi jooksul eneseväljenduslikke väärtusi oma venekeelsetest kaasmaalastest kõrgemalt. Analüüs näitas, et eestikeelsed noored väärtustasidki pea kogu vaadeldava perioodi jooksul eneseväljenduslikke väärtusi kõrgemalt kui venekeelsed noored. Põhjuseks võib olla asjaolu, et väiksema võimudistantsiga Eesti ühiskonnas (Rämmer 2019) on võrdõiguslikkuse printsiibile rohkem rõhku pandud kui venekeelses ühiskonnas. Kuna võrdsus on üks võtmetegureid usalduse loomisel, on see erinevus eesti- ja venekeelse ühiskonna vaheliste erinevuste selgitamisel väga oluline.

Kui võrrelda usalduse muutust kõigis kolmes vanuserühmas, siis perioodil 1999-2008 tõusis see neis kõigis. Selle võib põhjustada muuseas ka infotehnoloogia arenguga kaasnenud interneti kättesaadavuse suurenemisest riigis. Tänu sellele protsessile hakati Internetti kasutama paljudes riigi sektorites, sealhulgas nii halduses, panganduses, elanikkonnale kui ka meediale erinevate teenuste pakkumises (viide). Seda võis mõjutada ka uue demokraatliku poliitilise süsteemi väljakujunemine. Üldiselt on alates 1999. aastast heaolu riigis kasvanud, mis mõjutab ka usalduse taset. Samuti võib kõigi kolme vanuserühma usalduse kasvu üheks põhjuseks olla Eesti liitumine Euroopa Liiduga 2004. aastal, mis aitas kaasa Eesti ühiskonna arengule. Konkretselt mõjutas see Eesti elatustaset, mis on oluliselt tõusnud. Samuti on Eesti liitumine Euroopa Liiduga avardanud inimeste liikumisvõimalusi. See tähendab, et pärast Euroopa Liiduga liitumist hakkasid Eesti elanikud sagedamini õppima ja töötama teistes riikides ja puutusid palju rohkem kokku välismaalastega. Kõige tugevamat usalduse langust näitas tööturul kõige aktiivsem, 27-63 eluaastaste vanuserühm perioodil 1990-1999. Selle põhjuseks võib olla asjaolu, et riigis oli aastatel 1991–1992 elatustaseme järsk langus (Lauristin ja Vihalemm 2017).

18- kuni 26-aastaste eesti- ja venekeelsete usalduse taseme analüüs näitas, et aastatel 1990-2008 suurenes nii vene- kui ka eestikeelsete noorte osakaal, kes usuvad, et enamikku inimesi saab usaldada. Seda võib seletada suure hulga majanduslike ja poliitiliste reformidega riigis mis suurendasid inimeste kindlustunnet. 2018. aastaks oli aga usaldus nii vene- kui ka eestikeelsete noorte seas langenud, kuna aastatel 2008–2009 tabas Eestit majanduskriis, mis tõi kaasa massilised koondamised ja kõrge tööpuuduse (Lauristin ja Vihalemm 2017). Selline sündmus mõjutas suuresti inimeste usalduse taset. Avalikkuse rahulolematuse kasvas ka aeglase majanduskasvu tõttu, mis mõjutas osaliselt ka usaldust.

18-kuni 26-aastaste vene- ja eestikeelsete noorte poliitilise aktiivsuse analüüs näitas huvitavaid tulemusi. Selgus, et poliitilisele märgukirjale alla kirjutanud vene- ja eestikeelsete noorte osakaal vähenes perioodil 1990-1999, ja eriti eestikeelsete seas. Põhjuseks on asjaolu, et pärast "Laulva revotsiooni" aegset kõrget poliitilist aktiivsust ja Nõukogude Liidu lagunemise järgsel ajal asetleidnud pettumust majanduslikes ja poliitilistes arengutes langes inimeste poliitiline aktiivsus ja huvi poliitikas osaleda ning usaldus poliitilise süsteemi vastu. Alates 1992. aastast on riigis toimunud valitsemisvormide ja avaliku elu desovetiseerimine. Samuti võis uue poliitilise süsteemi väljakujunemine mõjutada inimeste otsust petitsioonile alla kirjutada või mitte. Pärast sajandivahetust tõusis eestikeelsete noorte poliitiline aktiivsus ja nende hulgas oli märgukirjale allakirjutanuid oluliselt rohkem kui venekeelsete noorte seas. Kuigi venekeelsete noorte aktiivsus vähenes perioodil 1990 kuni 2008, olid ka nemad 2018 aastaks muutunud poliitiliselt aktiivsemateks ja nende hulgas oli seetõttu petitsioonile allakirjutanuid juba enam-vähem samapalju kui eestikeelsete noorte seas.

Autor on veenunud, et eneseväljenduslike väärtuste dünaamika uurimine on oluline, kuna see võimaldab mõista, millised probleemid ja küsimused on inimeste jaoks olulised ehk milline on ühiskonna aregufaas. Samuti võimaldab see analüüsida, millised konkreetsed sündmused neid väärtusi mõjutavad. Uuringud on toonud välja millised muutused riigi majanduses või poliitilises süsteemis inimeste eneseväljenduslike väärtusi mõjutavad. Eneseväljenduslikud väärtused on väga olulised, sest need näitavad ka millises ühiskonnas (kõrge heaolusemeega või mitte) inimene elab. Samuti selgitab selle teema mõistmist oluline postmaterialistlike väärtuste leviku väljaselgitamine erinevatesse vanuserühmadesse kuuluvate inimeste seas. Selle töö abil soovis autor näidata eneseväljenduse väärtuste uurimise tähtsust.

3. KOKKUVÕTE

Käesoleva bakalaureusetöö teemaks on “Noorte eneseväljenduslike väärtuste dünaamika Euroopa Väärtusuuringu küsitluste põhjal”. Töö eesmärgiks oli välja selgitada eneseväljenduse väärtuste dünaamika noorte seas Euroopa Väärtusuuringu küsitluste põhjal ning tutvuda ka eesti- ja venekeelsete postmaterialistide ja materialistide arvukusega kolmes vanuserühmas ning uurida selle dünaamikat perioodil 1990-2018.

Selle töö jaoks püstitati järgmised hüpoteesid:

1) 18- kuni 26 aastased Eesti noored tähtsustavad postmaterialistlike väärtuseid kõrgemalt kui nende Baltikumi eakaaslased. 2) 18- kuni 26-aastaste vanuserühma kuulujad väärtustasid kogu vaadeldava perioodi jooksul eneseväljenduslikke väärtusi teiste vanuserühmade liikmetest kõrgemalt. 3) Eestikeelsed noored väärtustasid kogu vaadeldava perioodi jooksul eneseväljenduslikke väärtusi oma venekeelsetest kaasmaalastest kõrgemalt. Analüüsi põhjal võib järeldada, et esimene ja kolmas hüpoteesid leidsid täielikku kinnitust, aga teine hüpotees leidis kinnitust vaid osaliselt.

Selles töös on kasutatud kvantitatiivseid analüüsimeetodeid. Kõigis käesolevas töös esitatud analüüsid Euroopa Väärtusuuringu ehk *European Values Study* (EVS) küsitluse raames kogutud andmed perioodil 1990-2018. Andmeid analüüsiti IBM SPSS Statistics programmi abil. Lõputöö koosneb kolmest osast. Esimene neist annab lähiajaloolise ülevaate aastatel 1990-2018 toimunud ühiskondlikest muutustest ja nende mõjust Eesti ühiskonnale ning tutvustab eneseväljenduslike väärtuste olemust. Teine osa tutvustab uuringu meetodikat kohta ning seal esitatakse ka analüüs, järeldused ja ettepanekud.

Kokkuvõtvalt toob autor välja, et 18-26-aastased noored hindavad peaaegu kõiki eneseväljendusväärtusi kõrgemalt kui ülejäänud kaks vanuserühma (27-63 aasta vanused ning 64-aastased ja vanemad). Analüüsides selgus, et perioodil 1990–2018 oli noorte usaldus 1990. ja 2018. aastal madalam kui vanemates vanuserühmades. Samuti võib kokkuvõtvalt välja tuua, et nii vene- kui ka eestikeelsete noorte eneseväljenduslike väärtuste tähtsus enamasti tõusis. Eestikeelsete noorte hinnangud olid perioodil 1990-2018 dünaamilisemad kui nende venekeelsete eakaaslaste omad. Kogu vaadeldava perioodi jooksul olid 18- kuni 27-aastased noored vanematesse vanuserühmadesse kuulujatest sallivamad. Usalduse osas väärib märkimist eriti venekeelsete noorte hinnangute järsk langus 2018. aastal, mille põhjuseks võib üldiselt olla vene- ja eestikeelsete noorte päritolu kogukondade erinevatest minevikukogemustest tulenevad kultuurilised erinevused.

SUMMARY

The topic of this research is "Dynamics of young people's self-expression values based on European Value Study surveys". The aim of the work was to find out the dynamics of values of self-expression among young people based on the surveys of the European Value Survey. To get acquainted with the number of post-materialists and materialists in Estonia and Russia in three age groups and to study its dynamics in the period 1990-2018.

To achieve the goal of the work, the following research questions were set: Exploring the dynamics of self-expressive values of young people from 1990 to 2018; Comparison of self-expressive values of Estonian and Russian-speaking youth; Exploring the dynamics of trust among young people.

The following hypotheses were formulated for this work: 1) Estonian youth aged 18-26 value post-materialist values more than their Baltic peers. 2) Members of the 18-26 age group valued self-expressive values higher than members of other age groups during the entire observed period. 3) Estonian-speaking young people valued self-expressive values more than their Russian-speaking compatriots throughout the observed period. Based on the analysis, it can be concluded that the first and third hypotheses were confirmed, but the second hypothesis was not.

Quantitative analysis methods have been used in this work. All figures and tables in this paper were compiled using data collected within the framework of the European Values Study (EVS) program survey in the years 1990-2018. Data were analyzed using the IBM SPSS Statistics program. The thesis consists of three parts. The first of them provides a recent historical overview, which includes a description of the events that took place in the years 1990-2018 and their impact on Estonian society, and introduces the nature of self-expressive values. The second part contains information about the research method and conclusions and suggestions. Also, this part includes a description of the research methodology and the study of the dynamics of self-expression values.

In conclusion, the author can conclude that young people aged 18-26 rate almost all self-expression values higher than the other two age groups (27-63 years old, 64 and older). The study found that between 1990 and 2018, youth confidence was lower in 1990 and 2018 than in the other two age groups. It can also be concluded that the analysis of the self-expressive values of Russian- and Estonian-speaking youth showed that their importance generally increased. The share of Estonian-speaking young people in the period 1990-2018 showed more dynamics than the share of their Russian-speaking peers. In terms of trust, it is worth noting the sharp drop in the ratings of Russian-speaking youth in 2018, the reason of which can generally be the cultural differences resulting

from the different past experiences of Russian and Estonian speakers. In this case, Estonian-speaking youth have more developed principles of equality than their Russian-speaking peers, and therefore the trust level of Russian-speaking youth is lower than that of Estonian-speaking youth.

KASUTATUD KIRJANDUS

- Ainsaar, M., Kasearu, K., Lauristin, M., Realo, A., Roots, A., Rämmer, A., Strenze, T. (2019). Väärtuste muutus aastatel 1990-2018 – Ingleharti kultuuriliste väärtuste dimensioonid. Realo, A. (toim). *Väärtused kui inimvara ja nende seos ühiskonna arenguga*. Tallinn, Tartu: Arenguseire Keskus, Tartu ülikool, 7-35. https://www.riigikogu.ee/wpcms/wp-content/uploads/2019/02/Arenguseire-Keskus_V%C3%A4%C3%A4rtused-kui-inimvara_2019.pdf (vaadatud 25.10.2022)
- Beilmann, M. (2020). Küsitlusuuringud. M. Beilmann, A. Roots ja K. Rootalu (toim), *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas* <https://samm.ut.ee/kusitlusuuringud> (vaadatud 15.06.2023)
- Beilmann, M., Lilleoja, L., Realo, A. (2021). *Learning to Trust: Trends in Generalized Social Trust in the Three Baltic Countries from 1990 to 2018*. <https://bit.ly/3Aug6Tp> (vaadatud 25.04.2023)
- Beilmann, M., Realo, A. (2018). Õppides usaldama. Üldine usaldus Eestis aastatel 1990-2016. <https://mail.google.com/mail/u/1?ui=2&ik=12289829b5&attid=0.1&permmsgid=msg-f:1763095390295784263&th=1877c5ea8bb57b47&view=att&disp=inline> (vaadatud 15.04.2023)
- Breakwell, G. M. (2020). In the Arge of Societal Uncertainty, the Era of Threat. Jodelet, D., Vala J., Drozda-Senkowska, E. (toim.). *Societies Under Threat: A Pluri-Disciplinary Approach*. Springer, 55-71. <https://mail.google.com/mail/u/1?ui=2&ik=12289829b5&attid=0.1&permmsgid=msg-f:1768667656952512371&th=188b91dcfa607f73&view=att&disp=inline> (vaadatud 15.06.2023)
- European Values Study (2017). EVS 2017. <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/survey-2017/full-release-evs2017/> (vaadatud 10.10.2022)
- Helve, H. M. (2023). Values and Solidarity of Young Finnish Millennials and Generation X. *Youth*, 3, 401-413. <https://www.mdpi.com/2673-995X/3/1/27> (vaadatud 10.07.2023)
- Inglehart, R. (1996). *Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества*. <https://sociology.mephi.ru/docs/polit/html/ingl.htm> (vaadatud 12.01.2023)

- Inglehart, R. (2018). *Cultural evolution. People's motivations are changing, and reshaping the world*. Cambridge: Cambridge University Press. (vaadatud 15.06.2023)
- Inglehart, R., Baker Wayne E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, Vol. 65, No. 1. Looking Forward, Looking Back: Continuity and Change at the Turn of the Millennium (Feb., 2000), pp. 19-51. <http://www.louischauvel.org/inglehartbaker.pdf>
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. New York, NY: Cambridge University Press. (vaadatud 12.02.2023)
- Kapräns, M., Rämmer, A., Külm, M. L., Labanauskas, L., Rasnaca, L. (2022). *Youth Study Baltic Countries 2021*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/id/19168-20220509.pdf> (vaadatud 15.06.2023)
- Lauristin, M., Vihalemm, P. (2017). Eesti tee stagnaajast tänapäeva: sotsiaalteaduslik vaade kolme aastakümne arengutele. Vihalemm, P., Lauristin, M., Kalmus, V., Vihalemm, T. (toim.). *Eesti ühiskond kiirenevas ajas uuringu „Mina Maailm. Meedia“ 2002-2014 tulemused*. Tartu Ülikool, 61-88. <https://bit.ly/3HVNb4C> (vaadatud 09.02.2023)
- Lokshin, I. (2020). Карта культурных ценностей Рональда Инглхарта. <https://postnauka.ru/wtf/154916> (vaadatud 10.03.2023)
- Luhmann, N. (1979). *Trust and Power: Two Works*. New York: Wiley.
- Mölder, M., Vello P. (2013). Vabadus ja demokraatia. – Mati Heidmets (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2012/2013: Eesti maailmas*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- Putnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Realo, A. (2023a). Miks me usaldame? *Akadeemia*, 3, 385–413.
- Realo, A. (2023b). Üldise usalduse vanuselised ja põlvkondlikud erinevused Eestis. M. Ainsaar (toim.). *Muutuv ja mitmekesine Eesti Euroopa Sotsiaaluuringus*. Tartu Ülikool. <https://uhiskond.ut.ee/et/sisu/uldine-usaldus-vanuselised-ja-polvkondlikud-muutused-eestis-aastatel-2004-2021> (vaadatud 05.02.2023)

- Rootalu, K. (2014). Risttabelid ja seosekordajad. K. Rootalu, V. Kalmus, A. Masso, ja T. Vihalemm (toim), *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. <https://samm.ut.ee/risttabelid-ja-seosekordajad> (vaadatud 15.06.2023)
- Rootalu, K. (2014). T-test. K. Rootalu, V. Kalmus, A. Masso, ja T. Vihalemm (toim), *SSotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. <https://samm.ut.ee/t-test> (vaadatud 15.06.2023)
- Rousseau, D.M., Sitkin, S.B., Burt, R.S., Camerer, C. (1998). Not So Different after All: A Cross- Discipline View of Trust. *Academy of Management Review*, 23, 393-404 <https://www.researchgate.net/publication/50313187> (vaadatud 27.04.2023)
- Rämmer, A. (2023). Eesti- ja venekeelsete noorte väärtushinnangud. M. Ainsaar (toim.). *Muutuv ja mitmekesine Eesti Euroopa Sotsiaaluuringus*. (27–36). Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituut. <https://uhiskond.ut.ee/et/sisu/eesti-ja-venekeelsete-noorte-vaartushinnangud> (vaadatud 14.06.2023)
- Rämmer, A. (2014). *SPSS õppevideo*. Tartu: Tartu Ülikooli Televisioon. <https://www.uttv.ee/naita?id=21477> (vaadatud 04.12.2022)
- Rämmer, A. (2019). Väärtustes peegelduvad ühiskonna kogemused. *Sirp*, 26, 24–25, 05.07.2019. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/vaartustes-pegelduvad-uhiskonna-kogemused/> (vaadatud 13.06.2023)
- Vihalemm, P. (2013). Arengu üldine edukus: Bertelsmanni siirdeindeks. – Mati Heidmets (toim.). *Eesti inimarengu aruanne 2012/2013: Eesti maailmas*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- World Values Survey (2023). *WVS Cultural map: 2023 Version Released*. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSNewsShow.jsp?ID=467> (vaadatud 28.04.2023)
- Welzel, C., Inglehart, R. (2006). Emancipative Values and Democracy. *Studies in Comparative International Development*, 41(3):74–94 (vaadatud 15.06.2023)